

JAN VAN HET KRUIS

LEVEN EN MYSTIEK

Een inleiding

Ulrich Dobhan OCD
Elisabeth Peeters OCD

JAN VAN HET KRUIS

LEVEN EN MYSTIEK

Een inleiding

@Carmelitana

*Die göttliche Quelle im Innern entdecken. Kontemplativ beten mit
Teresa von Ávila und Johannes vom Kreuz* by Elisabeth Peeters

© 2026

Verlag Herder GmbH, Freiburg im Breisgau.

Vertaling: Geert Schiettecatte

ISBN: 9789079292295

Wettelijk depot: D/2026/0770/02

Vormgeving: Press Point.be, Kluisbergen

Druk: BestinGraphics

Inhoud

VOORWOORD	11
AFKORTINGEN EN ACRONIEMEN	15
1. Geschriften van de heilige Jan van het Kruis en de heilige Teresa	15
2. Overige afkortingen	16
 JAN VAN HET KRUIS — TIJDLIJN	21
1. 1542-1563: Juan de Yepes — kindertijd en jeugd	21
2. 1563-1568: Juan de Santo Matía — karmeliet in de moederorde	22
3. 1568-1591: Juan de la Cruz — teresiaanse ('ongeschoeide') karmeliet	22
4. Postume gegevens	26
 1 EEN NIEUWE KIJK OP JAN VAN HET KRUIS	29
1.1. Jan van het Kruis in de hagiografie	30
1.2. Kindertijd en jeugd	31
<i>Was Jan van het Kruis een converso?</i>	31
<i>En de moeder, Catalina Álvarez?</i>	32
<i>De armoede van Juan de Yepes</i>	35
<i>Verhuizing naar Medina del Campo</i>	36
<i>Een blik op Jan vóór zijn intrede in de Karmel</i>	39
1.3. Karmeliet in de stamorde (O.Carm.)	40
<i>De novice</i>	40
<i>De student in Salamanca</i>	41
1.4. Ontmoeting met Teresa	43
<i>Teresa zoekt broeders voor een nieuw begin</i>	43
<i>De crisis van Jan</i>	44
1.5. Jan van het Kruis in de school van Teresa	46
<i>Zachtheid en vriendschap met God</i>	46
<i>Jans 'stage' bij de zusters</i>	48

1.6.	Het nieuwe begin in Duruelo	50
	<i>Het werk van Teresa in het hervormingsklimaat van die tijd</i>	50
	<i>Het begin</i>	51
	<i>De levenswijze van de eerste broeders</i>	53
1.7.	Pastrana	55
	<i>Een andere geest: de aantrekkingskracht van het rigorisme</i>	55
	<i>Catalina de Cardona en de verleiding van het rigorisme</i>	57
	<i>Een andere orde dan Teresa wilde</i>	58
1.8.	Alcalá de Henares	60
	<i>Een belangrijke taak, maar helaas van te korte duur</i>	60
1.9.	Ávila	62
	<i>Teresa en Jan</i>	62
	<i>Zegenrijk werk in het klooster en in de wijk</i>	63
	<i>Jans omgang met buitengewone verschijnselen en duiveluitdrijvingen</i>	65
	<i>'Zoek jezelf in Mij'</i>	66
	<i>De schets van de Gekruisigde</i>	67
	<i>Tussenspel in Segovia</i>	69
1.10.	Jan als gevangene in Toledo	71
	<i>De historische context</i>	71
	<i>Het generaal kapittel van Piacenza</i>	74
	<i>Het kapittel van Almodóvar del Campo</i>	76
	<i>Het conflict tussen de geschoeide en ongeschoeide karmelieten</i>	77
	<i>De 'verfrommelde' verkiezing</i>	78
	<i>Jan in de kerker van het klooster</i>	79
	<i>Verscherping van de gevangenisstraf: 'een zeer krappe kerker'</i>	81
	<i>Ontstaan van de gedichten</i>	83
	<i>De vlucht van Jan</i>	84
1.11.	Een nieuw begin in Andalusië	88
	<i>Prior in El Calvario</i>	89
	<i>Baeza</i>	91
	<i>Het kapittel van Alcalá de Henares – De oprichting van een eigen provincie</i>	93
	<i>Een nieuwe teleurstelling</i>	95
1.12.	Granada	96
	<i>De stichting van het klooster in Granada</i>	97
	<i>Het kapittel van Lissabon</i>	100
	<i>De schrijver</i>	103
	<i>De zielzorger</i>	105

1.13. Het conflict Gracián – Doria	107
<i>Spanningen vanwege Doria's leiderschapsstijl</i>	108
<i>Het generaal kapittel in Madrid 1588</i>	110
<i>Het leiderschap bij de zusters als nieuw conflictpunt</i>	111
<i>Etappewinst voor de zusters, eindoverwinning voor Doria</i>	112
<i>Uitsluiting van Gracián uit de teresiaanse Karmel</i>	114
1.14. Voorlaatste etappe: Segovia	116
<i>Vertegenwoordiger van de vicaris-generaal van de congregatie</i>	116
<i>Jan als bouwer van het klooster in Segovia</i>	120
<i>Jan als zielzorger in Segovia</i>	121
<i>Jan van het Kruis – Jerónimo Gracián</i>	123
<i>Het generaal kapittel van 1591</i>	126
Uitweiding: P. Jerónimo de la Madre de Dios Gracián Dantisco	129
1.15. La Peñuela	132
1.16. Úbeda	136
<i>Lastercampagne tegen Jan van het Kruis</i>	136
<i>Jans ziekte</i>	140
<i>Het zalige heengaan – 'Scheur de sluier van dit zoete treffen'</i>	142
<i>De postume verering van Jan</i>	144
1.17. De misvorming van Jan in de ordestraditie	145
<i>Beoordeling van het werk en de persoon van Nicolás Doria</i>	145
<i>Het 'voortbestaan' van een verminkte Jan van het Kruis</i>	149
<i>Herontdekking van Jan en van het charisma van Teresa en Jan</i>	151

2 'VERTELLEN EN ZINGEN OVER DE GROOTHEDEN VAN DE GELIEFDE' (HB 14/15,2)

2.1. De poëzie	154
<i>Het authentieke lyrische corpus</i>	155
<i>Poëtische teksten van twijfelachtige authenticiteit</i>	158
2.2. De prozateksten	159
<i>De grote prozacommentaren</i>	159
<i>Kleinere geschriften</i>	162
<i>De brieven</i>	163
2.3. Druk en ontvangst binnen en buiten het Spaanstalige gebied	164
<i>De moeilijke receptiegeschiedenis van het Geestelijk Hooglied</i>	164

	<i>Receptiegeschiedenis van de poëzie</i>	166
	<i>Intertekstuele dialoog met de moderne literatuur</i>	167
	<i>Receptie buiten de christelijk-westerse cultuurkring</i>	168
3	EEN GODDELIJK-MENSELIJK LIEFDESAVONTUUR	169
3.1.	Een boeiend, multidimensionaal godsbeeld	171
	<i>Een Minnaar zonder enige ambivalentie</i>	172
	<i>Liefde als sleutel tot de scheppings- en verlossingstheologie</i>	175
	<i>De grote Onbekende die alles overstijgt</i>	176
	<i>Hij die in ons diepste innerlijk aanwezig is</i>	178
3.2.	Dynamiek van de omvormende liefde Gods	179
	<i>Liefdevolle aandacht als groot kader</i>	182
	<i>Gods liefdevolle aandacht voor ons</i>	182
	<i>Liefdevolle aandacht voor God</i>	183
	<i>Liefdevolle aandacht in God</i>	183
3.3.	Etappes of stadia als oriëntatiepunten	184
	<i>Weidsheid en diversiteit: de vele wegen van God</i>	184
	<i>De traditionele schema's</i>	185
	<i>De weg van fundamentele heroriëntatie voor</i> <i>beginners:erschikking van prioriteiten en</i> <i>concentratie op het wezenlijke</i>	186
	<i>De weg van verlichting voor gevorderden: nieuw en</i> <i>dieper zien door het goddelijke licht</i>	187
	<i>De weg naar eenheid van de volkommenen: diepe</i> <i>eenheid met God en geestelijk huwelijk</i>	188
	<i>Hier is geen weg meer: viering van de liefde – vrijheid</i> <i>van geest – hemel op aarde of eschatologisch</i> <i>perspectief</i>	190
3.4.	Jans spirituele antropologie en begrippen	191
3.5.	De afzonderlijke gebieden en hoe ze voor God doorlaatbaar worden	194
3.6.	Gezonde ascese die bevrijdt, en vreugde in het leven geeft	197
	<i>God als Todo/Nada</i>	198
	<i>God en zijn schepselen staan niet met elkaar in concurrentie</i>	199
	<i>Mateloze hebzucht en zelfbeperking die bevrijdend werkt</i>	200
	<i>Geestelijk volwassen worden</i>	201
	<i>En uiteindelijk veel diepere vreugde en meer genot</i>	202
3.7.	Contemplatie als 'taal Gods' en 'liefdeswetenschap'	203
	<i>Onverdiende zelfmededeling van God</i>	203

	<i>Van het 'onvermogen om te bidden' tot de diepste eenheid met God</i>	204
	<i>Ontwaken voor God en de werkelijkheid zien met zijn ogen</i>	207
3.8.	Liefhebbende aanwezigheid in donkere nacht	209
	<i>Donkere nacht als groeicrisis</i>	210
	<i>Donkere nacht als omvormende gebeurtenis</i>	211
	<i>Nacht van de geest of depressie – of beide?</i>	214
	<i>Twee benaderingen van het commentaar: Donkere nacht als liefdesverhaal en als narratieve theologie</i>	215
4	MYSTIEKE LIEFDESPOËZIE MET EEN ANALYSE IN PROZA	221
4.1.	Mystiek als universeel, niet in woorden te vatten fenomeen dat het leven op positieve wijze verandert	222
	<i>Een begripsverduidelijking</i>	222
	<i>Elitair en spectaculair? Beperkende opvattingen en dwaalwegen</i>	224
	<i>Universeel en volkomen onuitsprekelijk</i>	226
	<i>Gratis geschonken, 'wanneer en waar en zoals God wil' (3B 42,3)</i>	227
	<i>Mystieke ervaring is omvormend</i>	229
4.2.	Liefdespoëzie als vehikel voor mystieke ervaring	231
	<i>Mystieke liefdespoëzie: een taal voor het onuitsprekelijke</i>	231
	<i>Lyriek betekent zang: de liedcultuur van Spanje en in de kloosters van Teresa</i>	233
	<i>Onvergetelijk bij de karmelietessen</i>	235
	<i>... maar in literaire kringen de 'grote afwezigen'</i>	237
	<i>Hoge kunst – en de rest is triviale poëzie?</i>	239
4.3.	Jans symbolische taal	240
	<i>Onnavolgbare originaliteit, puttend uit de meest uiteenlopende bronnen</i>	240
	<i>Menselijke liefde als allegorie voor goddelijke liefde</i>	243
	<i>Nacht en licht of vuur als universele oersymbolen</i>	245
	<i>Semitische bronnen als hermeneutische sleutel tot Jans beeldtaal</i>	249
	<i>Polysemie: de ingebouwde dubbelzinnigheid van semitische talen</i>	250
	<i>Invloeden van de islamitische soefimystiek van de Šādīlī-school</i>	252
	<i>Invloeden uit het Hebreeuwse Hooglied</i>	254

4.4.	Jans lyrische vormtaal	255
	<i>'Poëtische tweetaligheid'</i>	255
	<i>Een onconventionele 'semitische' spreekstijl</i>	257
4.5.	Proza-commentaren als ontsluiting van de grote liederen	259
	<i>Schriftelijke versie van mystagogische toespraken</i>	259
	<i>Een niet altijd nageleefde richtlijn</i>	260
	<i>Open voor vele interpretaties</i>	262
	<i>'Onlogische' en schijnbaar willekeurige interpretaties</i>	263
	<i>Een techniek van de soefi's</i>	265
4.6.	Het Iberisch Schiereiland: een smeltkroes van oosterse en westerse culturen	267
5	AANWIJZINGEN VOOR HET LEZEN	271
	Poëzie en muziek	271
	Wijsheid in proza	272
	Hoe lezen?	273
	AUTEURS	275
	BIBLIOGRAFIE	276

Voorwoord

In dit boek wordt ingegaan op een gedachte die Bernhard Teuber, emeritus hoogleraar Romaanse filologie aan de Universiteit van München, in het voorwoord bij onze tweedelige uitgave van de poëzie en proza van de invloedrijke Spaanse mysticus Jan van het Kruis – Juan de la Cruz (1542-1591) – heeft geopperd. Deze complete uitgave is in het late najaar van 2024 verschenen bij uitgeverij Herder.¹ De ‘inleiding, die zowel uitvoerig als bijzonder deskundig is en aan strikte wetenschappelijke normen voldoet’, presenteert ‘een gedetailleerde biografie, een verhelderende uitleg over het literaire oeuvre en een vernieuwende theologische visie’. Hierdoor – aldus Teuber – kan zij eigenlijk als ‘een op zichzelf staand boek’ beschouwd worden.² Deze gedachte heeft inmiddels weerklank gevonden bij een aantal lezers.

Het lijkt dan ook niet alleen zinvol, maar zelfs een dringende noodzaak om de inleiding beschikbaar te stellen in een handboek voor het geïnteresseerde publiek dat vooral op zoek is naar een diepgaande, aan de nieuwste inzichten beantwoordende inleiding in het leven en de mystiek van Jan van het Kruis.

De Jan van het Kruis die de lezers hier tegenkomen, zal hen waarschijnlijk in veel opzichten verrassen, zelfs als ze tot degenen behoren die al lang de verborgen schatten in zijn geschriften hebben ontdekt. Het loont de moeite om Juan de la Cruz opnieuw en dieper te leren kennen als mens, als metgezel, als mystiek dichter en leraar in de mystiek. Jan van het Kruis heeft namelijk veel te zeggen in onze door crises geteisterde tijd, waarin velen op zoek zijn naar een draagkrachtige, op ervaring gebaseerde spiritualiteit.

¹ Johannes vom Kreuz, *Poesie und Prosawerke. Gesamtausgabe* [JohGA]. Bd. 1 *Poesie und Kleinere Schriften*; Bd. 2 *Prosa*, uitgegeven en vertaald door U. Dobhan OCD en E. Peeters OCD. Freiburg – Basel – Wien 2024.

² JohGA, deel 1, 9.

Wie was Jan van het Kruis – of Juan de Yepes, zoals zijn wereldse naam luidde? Deze eerste historisch onderbouwde biografie probeert een antwoord op deze vraag te geven. Veel details van de hagiografie (het heiligenleven) die tot op de dag van vandaag het beeld dat wij van hem hebben bepalen, worden daarin ontmaskerd als vrome fantasieën van een tijdperk dat eerder het barokke ideaal van heiligheid dan de historische waarheid nastreefde. In werkelijkheid zijn de afkomst en loopbaan van Jan in tegenspraak met veel van wat we over hem dachten te weten. Daarentegen blijkt hij steeds meer een consequente, maar zeer beminnelijke en ruimhartige zoeker naar God te zijn, en een van de weinige medewerkers van Teresa van Ávila die haar afwijzing van rigorisme³ en haar ideaal van *suavidad*, d.w.z. de zachte, humane weg, deelden. Het behoort tot de tragiek van zijn leven dat deze houding hem veel leed heeft bezorgd. En het behoort tot de tragiek van de teresiaanse Karmel en de geschiedenis van de spiritualiteit in het algemeen dat na de dood van de twee stichters de rigoristen in de nieuwe orde erin slaagden een volledig vertekend beeld van Jans persoonlijkheid en zijn leer in omloop te brengen, dat bijna 400 jaar lang een enorme invloed heeft uitgeoefend. Deze inleiding biedt een gedetailleerde uiteenzetting van de historische achtergrond van deze ontwikkeling. Jan van het Kruis, bevrijd van tendentieuze overschilderingen, krijgt contouren als mens, mysticus en teresiaanse karmeliet.

Zo ontstaat een nieuwe kijk op de liefdesmystiek en de mystagogie⁴ van Jan van het Kruis, die duidelijk maakt dat bij hem de mystiek voorafgaat aan de ascese en dat alleen datgene zinvol is wat het leven dient. Bijzonder actueel in de huidige crisis van de Kerk en de samenleving zijn de verduidelijking van het begrip ‘mystiek’ en van Jans verruimende godsbeeld, dat diep Bijbels en christelijk is, maar bevrijd is van infantiele voorstellingen en tegelijkertijd beschermt tegen fundamentalistische of dogmatische verengingen.

3 Rigorisme in religieuze context verwijst naar een strikte, onbuigzame houding ten aanzien van morele, ethische of religieuze regels. Het kenmerkt zich door een onvermurwbare, ‘wetsgetrouwe’ (observante) toepassing van principes, vaak zonder ruimte voor uitzonderingen, nuance of mededogen. Rigoristen benadrukken de letterlijke naleving van voorschriften en zien afwijkingen of verzachtende omstandigheden zelden als acceptabel. [N.v.d.v.]

4 Mystagogie, letterlijk inwijding (*agein* + *mystēs*) in de mysteriën, is niet de theoretische uitleg, maar de begeleiding naar een diepere ervaring van het geloof, uitnodigend tot contemplatie en persoonlijke transformatie. [N.v.d.v.]

Zowel literair als spiritueel geïnteresseerden vinden hier nieuwe, in ons taalgebied weinig bekende inzichten in het verband tussen de mystieke poëzie van Jan van het Kruis en zijn prozaïsche commentaren, evenals nieuwe, cultuuroverschrijdende hermeneutische⁵ benaderingen die een dieper begrip van zijn beeldtaal mogelijk maken. Hieruit vloeien ook zeer actuele impulsen voor de interculturele en interreligieuze dialoog voort.

Een speciaal woord van dank voor de decennialange prettige samenwerking gaat uit naar de redacteur en jarenlange programmaleider theologie van uitgeverij Herder, dr. Bruno Steimer. We hebben altijd kunnen vertrouwen op zijn grote vakkundigheid, zijn begrip voor onze wensen en zijn onvoorwaardelijke steun, ook wanneer het drukken van een veeleisend manuscript eens niet met de gebruikelijke snelheid en perfectie verliep.

Würzburg/Kirchzarten, Pasen 2025

Ulrich Dobhan OCD
Elisabeth Peeters OCD

5 Hermeneutiek is de leer of theorie van het interpreteren en begrijpen van teksten, symbolen, cultuuruitingen en menselijke ervaringen. Het woord komt van het Griekse *hermeneuein*, wat 'uitleggen' of 'vertalen' betekent. [N.v.d.v.]

Afkortingen en acroniemen

1. Geschriften van de heilige Jan van het Kruis en de heilige Teresa

Voor de geschriften van de heilige Jan van het Kruis worden de volgende siglen gebruikt:

4R	<i>Vier raadgevingen voor een kloosterling</i> (Cuatro avisos a un religioso)
B	<i>Beklimming van de berg Karmel</i> (Subida del Monte Carmelo)
Berg	<i>Berg van volkomenheid</i> (Monte de Perfección)
Br	<i>Brieven</i> (Epistolario)
G	<i>Gedichten</i> (Poesías)
Grad.	<i>Graden van volkomenheid</i> (Grados de perfección)
HA	<i>Geestelijk Hooglied</i> (Cántico espiritual), 1e versie
HB	<i>Geestelijk Hooglied</i> (Cántico espiritual), 2e versie
N	<i>Donkere nacht</i> (Noche Oscura)
VA	<i>Levende liefdesvlam</i> (Llama de amor viva), 1e versie
VB	<i>Levende liefdesvlam</i> (Llama de amor viva), 2e versie
Voorz.	<i>Voorzorgsmaatregelen</i> (Cautelas)
W	<i>Woorden van licht en liefde</i> (Dichos de Luz y Amor)

Alle citaten uit de geschriften van Jan van het Kruis zijn ontleend aan de nieuwe vertaling die van 2021 tot 2023 verscheen bij de uitgeverij Carmelitana.⁶

⁶ *Donkere nacht* (Gent, 2021); *Bestijging van de berg Karmel* (Gent, 2022); *Geestelijk Hooglied. Eerste redactie* (Gent, 2023); *Levende liefdevlam. Gedichten - Brieven - Kleinere werken* (Gent, 2024).

Voor de geschriften van de heilige Teresa worden de volgende afkortingen gebruikt:

- B *Innerlijke burcht* (Moradas del Castillo Interior)
- Br *Brieven* (Cartas)
- Cs *Constituties* (Constituciones)
- G *Gedichten* (Poesías)
- GB *Gewetensbrieven* (Cuentas de conciencia, in andere uitgaven: Relaciones, afgekort R)
- H *Meditaties over het Hooglied* (Meditaciones sobre los Cantares); in andere uitgaven: *Gedachten over de liefde van God* (Conceptos del amor de Dios)
- L *Het boek van mijn leven* (Vida)
- S *Boek van de stichtingen* (Fundaciones)
- V *Verzuchtingen van de ziel tot God* (Exclamaciones del alma a Dios)
- Ve *Zoek jezelf in Mij* (Vejamen)
- W *Weg van volmaaktheid* (Camino de Perfección)
- WE *Weg van volmaaktheid* (Camino de Perfección), eerste versie (Ms. van Escorial)
- WV *Weg van volmaaktheid* (Camino de Perfección), definitieve versie (Ms. van Valladolid)

Alle citaten uit de geschriften van de heilige Teresa zijn ontleend aan de nieuwe vertaling die van 2010 tot 2015 verscheen bij de uitgeverij Carmelitana.⁷

2. Overige afkortingen

- arab. arabisch
- BAC *Biblioteca de Autores Cristianos*
- BBKL *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*
- bd(e). band, banden
- blz. bladzijde

⁷ *Het boek van mijn leven* (Gent, 2010); *Innerlijke burcht en Gewetensbrieven* (Gent, 2014); *Weg van volmaaktheid en Kleinere werken* (Gent, 2014); *Uw brieven beuren mij op* (selectie van brieven, Gent, 2015); *Kloosterstichtingen* (oude vertaling, Gent, 1981).

BMC	<i>Biblioteca Mística Carmelitana</i>
BNE	<i>Biblioteca Nacional de España</i> (Madrid)
C.Gent.	<i>Summa contra Gentiles</i> (Thomas van Aquino: <i>Summa tegen de heidenen of Over de waarheid van het christelijk geloof</i>)
CSEL	<i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i>
DA	<i>Diccionario de Autoridades</i>
DC	<i>Dizionario Carmelitano</i>
decl.	verklaring (<i>declaración</i>)
DHE	<i>Diccionario de Historia de España</i>
DS	<i>Dictionnaire de Spiritualité</i>
DSJC	<i>Diccionario de San Juan de la Cruz</i>
DST	<i>Diccionario de Santa Teresa</i>
dt.	Duits
d.w.z.	dat wil zeggen
e.	eeuw
ECarm	<i>Ephemerides Carmeliticae</i> , Rome
ed.	uitgave, uitgegeven door (<i>edición</i> , editie)
eng.	Engels
enk.	enkelvoud
enz.	enzovoort
epíl	nawoord (<i>epílogo</i>)
epist.	brief (Latijn: <i>epistula</i>)
ESGA	Edith Stein, <i>Gesamtausgabe</i>
etc.	enzovoort (Lat. <i>et cetera</i>)
evt.	eventueel
e.v.	en volgende (alineá, vers, página)
e.vv.	en volgende (alineá's, verzen, página's)
FC	<i>Fontes Christiani</i>
fr.	Frans
geb.	geboren
Gent.	Zie Con.Gent.
gest.	gestorven
gr.	Grieks
hebr.	Hebreeuws
HCD	<i>Historia del Carmen Descalzo</i>
hfst.	hoofdstuk
hl.	heilige(n)

inl.	inleiding
IHT	<i>Institutum Historicum Teresianum</i>
it.	Italiaans
JohGA	Johannes vom Kreuz, <i>Gesamtausgabe</i>
lat.	Latijn
LCL	<i>Loeb Classical Library</i> (Harvard University Press, Cambridge, MA, VS)
lect.	lezing (lectio)
lib.	boek (liber)
LThK	<i>Lexikon für Theologie und Kirche</i>
m.	mannelijk
MA	Massachusetts (Amerikaanse staat)
met.	<i>Metrum</i> (Boethius, <i>De consolatione Philosophiae</i> : in versvorm geschreven gedeelte)
MHCT	<i>Monumenta Historica Carmeli Teresiani</i>
MO	Missouri (Amerikaanse staat)
ms.	manuscript
mv.	meervoud
n.	nummer (Spaans: <i>número</i> ; Latijn: <i>numerus</i>)
n.Chr.	na Christus
NBV21	Nieuwe Bijbelvertaling 2021
NSW	New South Wales (staat van Australië)
o.c.	aangehaald werk
opm.	opmerking
OCarm	karmeliet van de oorspronkelijke orde of geschoeide karmeliet
OCD	(<i>Ordinis Fratrum Beatae Mariae Virginis de Monte Carmelo</i>) teresiaanse of ongeschoeide karmeliet(es) (<i>Ordinis Fratrum Carmelitarum Discalceatorum Beatae Mariae Virginis de Monte Carmelo</i>)
OFM	Franciscanen (<i>Ordinis Fratrum Minorum</i>)
OP	Dominicanen (<i>Ordinis Praedicatorum</i>)
P.	Pater (aanspreektitel voor een ordespriester)
par.	1. en parallelle passages; 2. paragraaf, alinea
PG	<i>Patrologia graeca</i> (= Migne, J. P., Patres Graeci)
PL	<i>Patrologia latina</i> (= Migne, J. P., Patres Latini)
port.	Portugees
prep.	bewerkt (<i>preparado</i>)
pról	voorwoord (<i>prólogo</i>)

Ps.	Pseudo(-Dionysius Areopagita); pseudoniem
r ^o	op de voorzijde (<i>recto</i>)
RAE	Koninklijke Spaanse Academie (<i>Real Academia Española</i>)
resp.	respectievelijk
R.P.F.	Eerwaarde pater broeder N. (<i>Reverendo Padre Fray N.</i>)
o.a.	en andere(n); onder andere
o.l.v.	onder leiding van
O.L.V.	Onze Lieve Vrouw (Maria, de moeder van Jezus)
oorspr.	oorspronkelijk
p.	pagina
sent.	Sententie (<i>sentencia</i>) (Petrus Lombardus, Sententies)
SJ	Jezuïeten, lid van de Sociëteit van Jezus (<i>Societatis Jesu</i>)
sp.	spaans
Summa	<i>Summa theologiae</i> (Thomas van Aquino: Summa van de theologie)
suppl.	supplement (aanvullend deel)
t.	band (Latijn: <i>tomus</i> , Spaans: <i>tomo</i> , Frans: <i>tome</i>)
TerGA	Teresa von Ávila, <i>Gesamtausgabe</i>
theol.	zie <i>Summa theol.</i>
tít	kop (<i>título</i>)
TyV	Efrén de la Madre de Dios / O. Steggink, <i>Tiempo y vida de Santa Teresa</i>
TyV Juan	Jan Efrén de la Madre de Dios / O. Steggink, <i>Tiempo y vida de San Juan de la Cruz</i>
uitg.	uitgever, uitgegeven
v ^o	op de achterkant (<i>verso</i>)
v.	vers(en)
vert.	vertaald
Vg.	<i>Vulgata</i>
vgl.	vergelijk
vol.	volume, band, deel (van een boek)
vr.	vrouwelijk
WBM	<i>Wörterbuch der Mystik</i>
z.	zie
zg.	zalig(e)

z.j.	zonder vermelding van het jaar van uitgave (zonder jaartal)
z.p.	zonder vermelding van de plaats van uitgave (zonder plaats)
z.b.	zie hierboven
z.o.	zie hieronder
zgn.	zo genoemd

Jan van het Kruis — tijdlijn

Cursief: gebeurtenissen in de historische of sociale omgeving van Jan.

Vetgedrukt: totstandkoming van de geschriften

Voor de hieronder genoemde plaatsen, zie de kaart op p. 14

1. 1542-1563:

Juan de Yepes — kindertijd en jeugd

1540-1542; 1545	<i>hongerjaren in Castilië</i>
1542	geboorte in Fontiveros, provincie Ávila, Castilië ouders: Gonzalo de Yepes, wever van grove wolstoffen; Catalina Álvarez derde van drie zonen: 1530 Francisco; ? Luis (gestorven op jonge leeftijd); 1542 Juan
ca. 1545	overlijden van de vader, mogelijk bedelreizen naar Torrijos en Galves (Toledo) op zoek naar hulp
1548-1551	verhuizing met moeder en broer Francisco naar Arévalo
1549/50	<i>Francisco de Yepes trouwt met Ana Izquierdo</i>
1551	verhuizing naar Medina del Campo met moeder en familie van Francisco toetreding tot het <i>Colegio de los Doctrinos</i>
vanaf 1552	dienst in het <i>Hospital de las Bubas</i>
1559	humanistische studies aan het jezuïetencollege van Medina del Campo (grammatica, retorica; Baptista Mantuanus)

2. 1563-1568: Juan de Santo Matía – karmeliet in de moederorde

24 februari? 1563	toetreding tot het karmelietenklooster Santa Ana in Medina del Campo en noviciaat
25 febr.? aug.? 1564 eind 1564-1567	plechtige (levenslange) professie als karmeliet verhuizing naar het studieconvent San Andrés in Salamanca, driejarige studie filosofie aan de universiteit van Salamanca
15 augustus 1567	<i>Teresa sticht haar tweede zusterklooster in Medina del Campo</i>
17 september? 1567	priesterwijding – plant overgang naar de karmelietenorde
21 september 1567 eind september 1567/1568	eerste mis in Medina del Campo ontmoeting met Teresa één jaar theologiestudie in Salamanca zonder diploma
10 aug.-sept. 1568	‘stage’ bij de karmelietessen in Valladolid

3. 1568-1591: Juan de la Cruz – teresiaanse (‘ongeschoeide’) karmeliet

begin oktober 1568	verhuizing naar Duruelo om het huis in orde te brengen
28 november 1568	officiële start in Duruelo met Antonio de Jesús (de Heredia) en José de Cristo – intensief gebedsleven en zielzorg in de dorpen
1569	Jan als subprior en novicenmeester
<i>vastenperiode 1569</i>	<i>bezoek van Teresa aan Duruelo</i>
9/10 juni 1569	<i>stichting in Pastrana door Ambrosio Mariano de San Benito en Juan de la Miseria</i>
11 juni 1570	verplaatsing van de stichting van Duruelo naar Mancera de Abajo
okt./nov. 1570 jan. 1571	Jan richt het noviciaat op in Pastrana begeleidt Teresa naar de stichting in Alba de Tormes
april 1571	eerste rector van het begin november 1570 opgerichte studiecollege in Alcalá de Henares

27 juni 1571	<i>Teresa door visitator P. Fernández OP benoemd tot priorin van het klooster van de Menswording in Ávila</i>
14 oktober 1571	<i>Teresa treedt in functie in het klooster van de Menswording</i>
15 maart	<i>Jerónimo Gracián treedt toe tot het noviciaat van Pastrana.</i>
april/mei 1572	<i>Jan opnieuw in het noviciaat van Pastrana om misbruiken recht te zetten</i>
mei/juni 1572-1577	<i>vicaris en biechtvader in het klooster van de Menswording in Ávila</i>
25 maart 1573	<i>professie van Jerónimo Gracián in Pastrana</i>
maart 1574	<i>Jan vergezelt Teresa naar Segovia voor de stichting (= verhuizing van het zusterklooster van Pastrana)</i>
13 juni 1574	<i>benoeming van Gracián tot apostolisch visitator van de karmelieten van Andalusië</i>
22 september 1574	<i>benoeming van Gracián en Vargas tot visitatoren voor Andalusië door de apostolisch nuntius Nicolás Ormaneto</i>
21 mei 1575	<i>generaal kapittel van Piacenza</i>
eind 1575/mei 1576?	<i>samen met Germán de San Matías (of Francisco de los Apóstoles?) door de geschoeiden naar Medina del Campo ontvoerd, maar op bevel van nuntius Ormaneto na enkele dagen vrijgelaten en teruggestuurd naar Ávila</i>
maart 1576	<i>aankomst van Jerónimo Tostado in Spanje met volmachten van de ordesgeneraal G. B. Rossi tegen de ongeschoeiden</i>
9 september 1576	<i>mogelijke deelname aan het onwettige kapittel van Almodóvar?</i>
18 juni 1577	<i>overlijden van nuntius Nicolás Ormaneto</i>
30 augustus 1579	<i>de nieuwe nuntius, Felipe Sega, in Madrid</i>
7 oktober 1577	<i>‘elección machucada’ – ‘verfrommelde verkiezing’ in het klooster van de Menswording</i>

2/3 dec. 1577	samen met <i>Germán</i> de San Matías opnieuw aangehouden – Jan wordt gevangengezet in Toledo, <i>Germán</i> in San Pablo de la Moraleja Poëzie: Romances , strofen 1-31 van Cántico A, Hoe goed ken ik de Bron
ca. begin febr. 1578	ontsnapping van Germán de San Matías uit de kloostergevangenis in San Pablo de la Moraleja; verzwaring van de straf voor Jan van het Kruis: kerker
mei 1578	nieuwe, hem welgezinde gevangenisbewaarder: Juan de Santa María
midden augustus	ontsnapping uit de kerker – toevlucht bij de karmelietessen van Toledo
tot ca. half sept.	ondergedoken en herstel in het Hospital de Santa Cruz (Toledo)
9 oktober 1578	deelname aan het kapittel van Almodóvar del Campo – Antonio de Jesús wordt tot provinciaal gekozen
16 oktober 1578	<i>de nuntius Felipe Segá verklaart het onrechtmatig bijeengeroepen kapittel onwettig en nietig; Jerónimo Gracián, Antonio de Jesús en Ambrosio Mariano worden in het klooster gevangengezet</i>
begin nov. 1578	prior in El Calvario, geestelijke begeleiding van de zusters in Beas de Segura
14 juni 1579	stichter en eerste rector van het studieccollege in Baeza Lied In een donkere nacht en begin van het commentaar daarop; Voorzorgsmaatregelen , enkele Raadgevingen en Woorden van licht en liefde ; Schets van de berg van volmaaktheid ; begin van Bestijging van de berg Karmel ; commentaar op afzonderlijke strofen van het Geestelijke Hooglied
1580	‘catarro universal’ (algemene griepgolf) – Overlijden van Jans moeder Catalina Álvarez in Medina del Campo

3 maart 1581	kapittel van Alcalá de Henares: oprichting van een onafhankelijke provincie voor de ongeschoeiden met Jerónimo Gracián als provinciaal – Jan wordt derde raadslid – terugkeer naar Baeza, niet zoals gehoopt naar Castilië
4 maart 1581	<i>verkiezing van Gracián tot eerste provinciaal</i>
28 nov. 1581	laatste korte ontmoeting met Teresa in Ávila
20 januari 1582	oprichting van het zusterklooster in Granada met Ana de Jesús (Lobera)
ca. 20-25 jan. 1582	begin van het prioraat in Los Mártires, Granada Leidinggevende taken; bouwwerkzaamheden (uitbreiding van het kloostergebouw); geestelijke begeleiding; verre reizen door Andalusië en Castilië
1582-1585	‘schrijfkamer’: de vier grote proza-commentaren ; verdere poëzie
april/mei 1585	provinciaal kapittel in Lissabon – Jan wordt tweede raadslid
17 okt. 1585	afsluiting van het provinciaal kapittel van Lissabon in Pastrana – Jan wordt provinciaal vicaris van Andalusië met zetel in Granada (zonder ergens prior te zijn)
April 1587	kapittel in Valladolid: Jan is noch raadslid, noch provinciale vicaris, maar wordt opnieuw prior van Granada
18 juni-11 juli 1588	eerste generaal kapittel van de teresiaanse karmelieten in Madrid: Nicolás Doria wordt generaal vicaris; Jan wordt eerste raadslid en plaatsvervangend voorzitter van de raad in afwezigheid van Doria, derde raadslid van de Consulta en prior van Segovia
4 maart 1589	officieel prior van Segovia
juni 1590	buitengewoon generaal kapittel in Madrid: Jan wordt opnieuw eerste raadslid en lid van de Consulta – open conflict met Doria vanwege de maatregelen tegen Jerónimo Gracián en het bestuur van de zusters

vanaf 2 juni 1591	gewoon generaal kapittel in Madrid: Jan is volgens de constituties van 1590 niet herverkiesbaar als raadslid of lid van de Consulta; aanvaardt het prioraat in Segovia niet, maar biedt zich in plaats daarvan aan voor Mexico.
5 juni 1591	officiële benoeming tot provinciaal vicaris voor Mexico met de opdracht om elf metgezellen uit de provincie Andalusië te zoeken (vervolgens opgeschort omdat het te laat in het jaar was om de formaliteiten voor de reis met de vloot te regelen)
10 juli 1591	programma van de Consulta (resp. Doria) voor het herstel van de orde
vanaf juli 1591	lastercampagne en verzameling van bewijsmateriaal tegen Jan in het kader van de visitatie van Andalusië door het raadslid Diego Evangelista (López)
begin aug. 1591	door Doria goedgekeurde terugtrekking in La Peñuela
vanaf 12 sept. 1591	‘lichte koortsaanvallen’: eerste symptomen van de fatale ziekte (wondroos aan de rechtervoet)
28 september 1591	voor behandeling naar Úbeda
14 december 1591	kort na middernacht: overlijden van Jan op 49-jarige leeftijd

4. Postume gegevens

1593	geheime overbrenging van het stoffelijk overschot naar Segovia
1614	start van het informatief proces voor de zaligverklaring in verschillende bisdommen in Spanje (tot 1618)
1618	eerste uitgave van de werken van Jan in Alcalá de Henares, gevolgd door een uitgave in 1619 in Barcelona, echter zonder <i>Geestelijk Hooglied</i>

1622	eerste uitgave van het <i>Geestelijk Hooglied</i> (HA'), in het Frans, gevolgd door een Spaanse uitgave in Brussel in 1627
1627	opening van het apostolisch proces voor zalig- en heiligverklaring (tot 1630)
1630	eerste Spaanse complete uitgave (met het <i>Geestelijk Hooglied</i>)
10 januari 1675	zaligverklaring door Clemens X
27 december 1726	heiligverklaring door Benedictus XIII
24 augustus 1926	benoeming tot kerkleraar door Pius XI, precies 200 jaar na zijn heiligverklaring
21 maart 1952	benoeming tot patroonheilige van de Spaanse dichters door Pius XII
8 maart 1993	benoeming tot patroonheilige van de Spaanstalige dichters door Johannes Paulus II

Een nieuwe kijk op Jan van het Kruis

Van hagiografie naar biografie

‘Jan van het Kruis – een heilige zonder biografie’, zo luidt de titel van een kort artikel van Teófanés Egido in het cultuurmagazine *Ínsula*, dat in 1991 ter gelegenheid van de vierhonderdste sterfdag van de kerkleraar van de mystiek verscheen.¹ Dit wil niet zeggen dat er tot dat jaar geen beschrijvingen van het leven van Jan bestonden, maar het ging minder om biografische beschrijvingen in de huidige zin van het woord dan om hagiografische voorstellingen, die in de eerste plaats bedoeld waren om te inspireren. Ze waren typische vruchten van de barokke mentaliteit, die ten tijde van Jans dood en nog lang daarna, tot ver in de 20e eeuw, in dit genre overheerste. Kenmerkend hiervoor is een zeker triomfalisme, dat na het Concilie van Trente met zijn duidelijke bepalingen en veroordelingen in het katholieke kamp opkwam en vooral het terrein van de spiritualiteit, maar ook de literatuur en de kunst heeft beïnvloed. De katholieken wisten weer wat katholiek was. Een ander kenmerk is dat vooral het buitengewone en bovennatuurlijke, de ‘wonderen’, op de voorgrond treden: heiligen zijn mensen die visioenen hebben en wonderen verrichten, vaak al vanaf de moederschoot, zoals dat paste bij de mentaliteit in de toenmalige gesacraliseerde samenleving.²

1 *Ínsula* 46 (1991) nr. 537, 3v. Zie ook van dezelfde auteur: *Buenas hagiografías, ninguna biografía* (T. Egido, *Claves históricas*, 62).

2 Een klassiek voorbeeld is de nadruk op het tijdstip van Jans dood in de eerste minuten van zaterdag 14 december 1591, toen de metten werden geluid. Zaterdag was voor de karmelieten van de 17e eeuw, toen deze hagiografieën ontstonden, dankzij de ‘bulla sabbatina’, een dag die met bijzondere genade was gezegend. Deze bul was een middeleeuwse valsing die het zogenaamde ‘zaterdagprivilege’ bevestigde, dat mensen die het kloosterkleed van de karmelieten droegen, bij een passende levensgewoonte de toegang tot de zaligheid beloofde, uiterlijk op de eerste zaterdag na hun dood (T. Egido, *Claves históricas*, 70). Zie E. Pacho, *Hagiografías y biografías de San Juan de la Cruz*, 131.

Het is dan ook niet verwonderlijk dat ook het begrip ‘heiligheid’ hierdoor werd beïnvloed, wat tot uiting kwam in de getuigenverklaringen tijdens de processen. Zo was het destijds ondenkbaar dat er heiligen uit *converso*-kringen³ of uit niet-adellijke kringen konden bestaan, omdat de opvatting heerste dat iemand die tot de hemelse elite behoorde, ook op aarde tot de vooraanstaande adel moest behoren. Dit werd dus gewoonweg verondersteld en er werd naar bewijzen gezocht. Wat niet gegeven was, werd door de hagiografen des te uitgebreider uitgewerkt om elke twijfel in de kiem te smoren.

1.1. Jan van het Kruis in de hagiografie

Hoewel Jan van het Kruis tegen het einde van zijn leven in ongenade was gevallen bij de hogere echelons, zoals hieronder nog zal worden aangetoond, werd hij vanaf het moment van zijn dood door veel mensen vereerd.⁴ Al snel ontstonden er uitgebreide hagiografieën,⁵ die het beeld van de heilige Jan van het Kruis tot ver in de 20e eeuw hebben bepaald.⁶ Aan dit barokke ideaal van heiligheid hebben we onder andere de vele wonderen en buitengewone gebeurtenissen te danken die reeds in het leven van de kleine Jan worden vermeld⁷ en die in de loop van zijn leven steeds weer terugkomen. Volgens José de Velasco, die in zijn hagiografie over de broer van Jan, Francisco, ook veel details over Jan zelf vermeldt, verscheen Jans moeder hem na haar dood om hem te vertellen dat zijn vader van adel was. Zijn adellijke afkomst en zijn oorspronkelijke rijkdom zijn dus, in overeenstemming met het toenmalige ideaal van heiligheid, terug te voeren op de fantasieën van deze auteur,⁸ want alleen een edelman met ‘zuiver bloed’ kon een heilige zijn.

3 *Conversos of judeoconversos*, ook wel ‘nieuwe christenen’ genoemd, waren personen die zich van het jodendom tot het christendom hadden bekeerd.

4 J.V. Rodríguez, *San Juan de la Cruz*, 852v.

5 J. de Velasco, *Vida, virtudes y muerte del venerable varón Francisco de Yépes*; José de Jesús María (Quiroga), *Historia de la vida y virtudes del Venerable P. Fray Juan de la Cruz*; Alonso de la Madre de Dios (Asturicense), *Vida, virtudes y milagros del santo Padre Fray Juan de la Cruz*; Jerónimo de San José (Ezquerra), *Historia del Venerable Padre Fr. Juan de la Cruz*.

6 Zelfs in de gerenommeerde biografie van Efrén de la Madre de Dios en O. Steggink, *Tiempo y vida de San Juan de la Cruz* (TyV Jan) uit 1992 luidt de titel van het eerste hoofdstuk: *Nacido caballero* – Geboren als edelman (p. 37).

7 Zo ook nog in de biografie van U. Dobhan / R. Körner uit 1992, bijv. p. 16 e.v.

8 J. de Velasco, *Vida, virtudes y muerte del venerable varón Francisco de Yépes*, 106.

1.2. Kindertijd en jeugd

Jan werd in 1542 geboren in Fontiveros, in de provincie Ávila,⁹ als laatste van drie zonen van Gonzalo de Yepes en zijn vrouw Catalina Álvarez. Als kind verloor hij zijn vader en zijn broer Luis, die stierven aan ziekte en ondervoeding, terwijl hij zelf zijn hele leven klein van gestalte bleef.¹⁰

*Was Jan van het Kruis een converso?*¹¹

Op deze vraag is tot nu toe geen historisch gedocumenteerd antwoord gegeven, zoals in het geval van Teresa, wat door alle onderzoekers wordt erkend. Er zijn wel min of meer goed onderbouwde veronderstellingen,¹² waaraan, afhankelijk van de houding van de betreffende onderzoeker, min of meer gewicht wordt toegekend. J. C. Gómez-Menor Fuentes houdt zich al tientallen jaren bezig met het onderzoek naar de genealogieën van families uit Toledo.¹³ Hij schrijft in verband met de familie van Jan van het Kruis dat het echtpaar Gonzalo de Yepes en Elvira González, dat voor zijn verzoening¹⁴ een aanzienlijk bedrag aan de Inquisitie moest betalen, – ‘zeer waarschijnlijk’ – de grootouders van vaderskant van Jan van het Kruis waren, dus de ouders van zijn vader. Deze werd vermoedelijk in de jaren 1499-1504 in Torrijos geboren. Dit zou betekenen dat Jan van het Kruis een zogenaamde *converso* was.¹⁵ Maar zoals gezegd kunnen deze resultaten tot nu toe niet als historisch bewezen feiten worden beschouwd. Toch zijn er een aantal hedendaagse on-

9 Waarschijnlijk op 24 juni, aangezien Johannes de Doper zijn naamheilige was en kinderen meestal naar de heilige van die dag werden vernoemd. (J. de Ávila, *Recuerdos de la vida y fundaciones de la Madre Teresa de Jesús*, 252). Zie voor de discussie over zijn geboortjaar B. Velasco, *San Juan de la Cruz*, 63-68; J. V. Rodríguez, *San Juan de la Cruz*, 77-81.

10 M. García Hernández, *Por las sendas de la noche*, 170.

11 *Conversos* waren de afstammelingen van bekeerde Joden, dus niet alleen bekeerde joden. Sinds de verdrijving van de joden uit Spanje in 1491 waren er alleen nog *conversos*, die ook *judeoconversos* of *cristianos nuevos* werden genoemd. De bekeerde Moren heetten *moriscos*.

12 Voor T. Egidio zijn de veronderstellingen over de Joodse afkomst van Jan eerder speculaties (T. Egidio, *Aproximación a la biografía de san Juan de la Cruz*, 359-361).

13 Zie zijn studies *El linaje familiar de Santa Teresa y de San Juan de la Cruz*; *Cristianos nuevos y mercaderes de Toledo*, e.a.

14 De verzoening – *habilitación* – was nodig geworden om weer in aanmerking te komen voor openbare ambten (*habilitados*); dat zou in de jaren 1495-1497 kunnen zijn geweest.

15 Zie hiervoor J. Gómez-Menor Fuentes / S. Sastre Ariza, *Raíces históricas de San Juan de la Cruz*, 77-80. Deze discussie wordt kort en duidelijk samengevat door B. Velasco, *San Juan de la Cruz*, 58-63.

derzoekers die er veel waarde aan hechten en de afkomst van Jan uit *converso*-kringen bijna als een historisch feit beschouwen.¹⁶

De stelling over Jans *converso*-afkomst krijgt vanuit een heel andere hoek levendige steun. In haar inleiding bij haar uitgave van Jans *Cántico espiritual* schrijft Lola Josa:

Als op een dag onweerlegbaar zou kunnen worden bewezen dat Jan van het Kruis afstamt van zijn grootvader Gonzalo de Yepes, die in 1495 door de Inquisitie werd 'verzoend'..., als men dus een document zou vinden dat voor eens en voor altijd elke twijfel over zijn meer dan waarschijnlijke Joodse afkomst zou wegnemen, zou dat niet meer licht werpen dan wat hij met zijn *Cántico espiritual* heeft geboden. In alle stilte heeft hij tijdens zijn studiejaren in Salamanca, temidden van een kring van humanisten die het Hebreeuwse erfgoed van het middeleeuwse Spanje hebben doorgegeven, ademgehaald ... Hij was, met of zonder officieel diploma, student van professoren die in hun uitleg van de Bijbel uitgingen van de oorspronkelijke talen en de fouten aan het licht brachten waarin de Vulgaat was vervallen, en bovendien in hun uiteenzettingen exegetische concepten en methoden hadden overgenomen die typisch zijn voor de kabbala. En niet te vergeten, sommige van deze professoren waren Sefardim.¹⁷

Aan dit argument valt niets meer toe te voegen.

En de moeder, Catalina Álvarez?

Van de moeder van de heilige Jan van het Kruis is alleen de naam bekend. Misschien moeten we genoegen nemen met wat José Velasco in zijn hagiografie over Francisco, de broer van Jan, vermeldt: '*dat Catalina Álvarez vóór haar huwelijk bij een vrouw in Fontiveros woonde, die haar vanuit Toledo hierheen had gebracht*'.¹⁸ In Fontiveros, in

16 Te noemen zijn J. Jiménez Lozano in zijn proloog bij de Spaanse uitgave van J. Baruzi, *San Juan de la Cruz*, 106; P. Garrido, *San Juan de la Cruz y Francisco de Yepes*, 29 e.v. en J. M. Javierre, *San Juan de la Cruz*, 53 e.v. Zie ook de evenwichtige uiteenzetting van dit thema bij J.V. Rodríguez, *San Juan de la Cruz*, 72-74: 'Persoonlijk ben ik er nog niet helemaal van overtuigd, maar het lijkt me zeer waarschijnlijk. Het is zeker dat het in die samenleving met zoveel mensen van Joodse afkomst moeilijker was om te bewijzen dat hij er niet bij hoorde, dan om te bewijzen dat hij een van hen was' (73 e.v.). Zie daarentegen T. Egido, *Nuevas claves*, 306 e.v.

17 *San Juan de la Cruz, Cántico espiritual*, 82.

18 J. de Velasco, *Vida de Francisco de Yepes*, 73, geciteerd door B. Velasco, *San Juan de la*

het huis van die vrouw, van wie we de naam niet kennen, leerden Gonzalo de Yepes en Catalina Álvarez elkaar ook kennen. Ze trouwden mogelijk rond het jaar 1528.¹⁹ Dit laatste was van groot belang voor de armoede van het echtpaar. Deze armoede werd verklaard door het feit dat de vader van Jan vanwege zijn huwelijk, dat niet binnen zijn stand had plaatsgevonden, door zijn rijke en adellijke familieleden in Toledo was ontferd, wat vervolgens leidde tot het romantisch verheerlijkte idee van een liefdeshuwelijk.²⁰ Tegenwoordig weten we dat er tot in de tijd van de Verlichting geen liefdeshuwelijken bestonden; huwelijken werden door de ouders gearrangeerd en gesloten tussen twee personen van gelijke sociale afkomst. Het belangrijkste doel van huwelijken was het voortbrengen van nakomelingen om de familie in stand te houden; liefde vond vaak buiten het huwelijk plaats. In vergelijking met maagdelijkheid, de 'stand van volmaaktheid', werden huwelijken sowieso als minderwaardig beschouwd.²¹ En we kunnen, zoals hierboven aangetoond, als heel waarschijnlijk aannemen dat Gonzalo de Yepes uit een *converso*-familie kwam, waardoor hij weliswaar niet arm was, maar ook geen edelman. Waarom raakte hij dan door zijn huwelijk met Catalina Álvarez toch in armoede, als het niet om een liefdeshuwelijk ging? Dat heeft sommige onderzoekers zich doen afvragen wat dan wel de *smet* van Catalina was.

De reeds genoemde genealoog José Gómez-Menor Fuentes uit Toledo poneert de stelling dat zij een moriske zou kunnen zijn geweest, dat wil zeggen een (gedwongen) gedoopte Moorse vrouw en misschien zelfs slavin, en dat zij daarmee tot de laagste klasse van de samenleving van Toledo zou hebben behoord. Ook andere omstandigheden die destijds als schandelijk werden beschouwd, zoals dochter zijn van een opgehangen misdadiger of van iemand die in het openbaar werd verbrand omdat hij was teruggevallen was in joodse religieuze praktijken, kunnen een rol hebben gespeeld. Maar zelfs José Gómez-Menor Fuentes sluit zijn veronderstellingen af met de

Cruz, 61.

19 Dat is de veronderstelling van J. Gómez-Menor Fuentes, terwijl zij volgens hem tussen 1500 en 1510 geboren zou kunnen zijn (*Raíces históricas*, 130.131).

20 Zo ook bij U. Dobhan/R. Körner, *Juan de la Cruz*, 11. Daartegenover staat T. Egido, *Nuevas claves*, 307: 'Liefdeshuwelijken bestonden alleen in de verbeelding, in liefdesromans, in verslagen over buitenechtelijke relaties.'

21 Zie hiervoor onder andere E. J. Martínez González, *Tias las huellas de Juan de la Cruz*, 33 e.v.

woorden: ‘We zullen waarschijnlijk nooit de echte smet van Catalina Álvarez te weten komen’²², en evenmin de redenen waarom Gonzalo de Yepes uiteindelijk met haar trouwde. Toch zou dit een uitstekende verklaring kunnen zijn voor de invloed van de islamitische mystiek op de poëzie en het temperament van Jan van het Kruis. Dat hebben gerenommeerde onderzoekers zoals J. Jiménez Lozano en R. Rossi ook zo verklaard.²³ Al deze pogingen om Catalina als moriske te beschouwen en via haar de invloed van de moslimtraditie op Jan te verklaren, worden echter tegengesproken door het categorische nee van de beste kenner van de morisken in de omgeving van Ávila, Serafín de Tapia:

Ze was niet van Moorser afkomst en er was geen sprake van mondelinge overdracht van de Moorser cultuur aan Jan. De *moriscos* waren erg terughoudend om hun religieuze praktijken openbaar te maken en nog minder om ze door te geven.²⁴

Er zijn dus veel aanwijzingen dat Jan van het Kruis, net als Teresa, door zijn vader een *converso* was, ook al is daar geen enkele documentatie over te vinden. Over zijn moeder weten we historisch gezien helemaal niets zeker, maar er zijn aanwijzingen die in de richting van een islamitische afkomst wijzen. Zo is gedocumenteerd dat er in Fontiveros en Arévalo destijds bovengemiddeld veel Moren woonden, dat Catalina zowel in Arévalo als in Medina in de Moorser wijk woonde, zonder dat we de reden daarvoor weten. Ook gedocumenteerd is dat een *tejedor de buratos*,²⁵ wat volgens de verklaring van Jan het beroep van zijn vader was,²⁶ niet alleen de allerlaagste

22 J. Gómez-Menor Fuentes, *El linaje toledano*, 104v.

23 Zie hiervoor E. J. Martínez González, *Tías las huellas*, 38, noot 38; J. V. Rodríguez, *San Juan de la Cruz*, 74.

24 E. J. Martínez González, *Tías las huellas*, 39, noot 39.

25 Wever van grove wolstof.

26 Dat meldt Alonso de la Madre de Dios. *Vida, virtudes y milagros*, 451, toen Jan vanwege zijn voorliefde voor het werk op het land in verband werd gebracht met boeren, wat in die tijd in ieder geval betekende dat hij ‘zuiver bloed’ had, dus geen Joodse of Moorser voorouders. In de hagiografische verslagen werd deze bekentenis beschouwd als een uiting van Jans nederigheid: ‘Nee, zoveel ben ik niet: mijn ouders waren arme wolwevers’ (*tejedores de buratos*).

klasse van wevers vormde, maar dat zijn werk zo laag in aanzien stond dat het alleen door Moren werd gedaan.²⁷

De armoede van Juan de Yepes

De armoede van Juan de Yepes is zonder enige twijfel een realiteit in zijn leven, ongeacht hoe biografen of hagiografen hiermee zijn omgegaan. Na het huwelijk van Gonzalo de Yepes met Catalina Álvarez, mogelijk rond het jaar 1527, kregen zij drie zonen: in 1530 Francisco, daarna Luis en ten slotte in 1542 Jan.²⁸ Het decennium 1540-1550 is in de geschiedenis van Castilië de geschiedenis ingegaan als een periode van hongersnood, met name de jaren 1540-1542 en 1545,²⁹ dus precies de jaren rond de geboorte van Jan. Hij zou hier zijn hele leven lang de sporen van dragen, net als zijn broer Francisco, die als gevolg van ondervoeding in zijn kindertijd mentaal enigszins achtergebleven was en zijn hele leven op het randje van criminaliteit leefde, waarmee hij het type van de *santo pícaro* – de ‘heilige schurk’ – belichaamde.³⁰

Op zoek naar hulp vertrok de moeder met haar twee zonen Francisco en Jan – de middelste, Luis, was al aan ondervoeding gestorven – naar haar en haar mans geboortestreek om hulp voor haar kinderen te zoeken. Daar was een broer van haar man, Diego de Yepes, aartsdiaken of aartsdeken.³¹ Hij wilde de kinderen echter niet

27 L. López-Baralt, ‘*A zaga de tu huella*’, 120.118. Zie ook J.V. Rodríguez, *San Juan de la Cruz*, 24, waar hij verschillende historici citeert die eenvoudigweg zeggen ‘*dat Jan van moederskant Moors bloed had en van vaderskant Joods bloed*’. L. López-Baralt noemt nog een ander detail dat eveneens in deze richting wijst: Jans gewoonte, waarvan een medebroeder getuigenis aflegde, om op de grond te zitten, en dat niet alleen in het klooster, maar zelfs bij bezoeken aan een statig huis (J.V. Rodríguez, *San Juan de la Cruz*, 646). Ook dat was geenszins een teken van nederigheid, zoals in hagiografische verslagen werd overdreven, maar een typische Arabisch-Oosterse gewoonte (L. López-Baralt, ‘*A zaga de tu huella*’, 121).

28 Voor de discussie over het geboortjaar van Juan – 1540, 1542 of pas 1544 – zie B. Velasco, *San Juan de la Cruz*, 63-68; J.V. Rodríguez, *San Juan de la Cruz*, 77-81. De overgrote meerderheid van de onderzoekers houdt vast aan de traditionele datum 1542. Voor de andere data zie J. Gómez-Menor Fuentes, *Raíces históricas*, 141.

29 A. Marcos, *Ambiente de pobreza*, 146v.

30 C. Cuevas García, *Introducción*, 301. Zie hieronder p. 35 e.v.; M. Norbert Ubarri, *Francisco de Yepes*.

31 In het toenmalige enorme bisdom Toledo waren er zeven aartsdekenaten, met aan het hoofd een aartsdeken, een hooggeplaatste kerkelijke waardigheid met bijna bisschoppelijke jurisdictie. Een volke uitleg van deze titel betekende ‘welgestelde geestelijke’, wat zeker van toepassing was op Diego de Yepes (J. Gómez-Menor Fuentes, *Raíces históricas*, 87 e.v. met noot 85 en de volgende pagina’s).